
I. ROZPRAWY I ANALIZY

DOI: 10.17951/et.2026.38.199

Maciej Laskowski

Uniwersytet Adama Mickiewicza, Poznań, Polska

ORCID: 0000-0002-0262-4672

e-mail: maciej.laskowski@amu.edu.pl

Leszek Szymański

Uniwersytet Zielonogórski, Polska

ORCID: 0000-0003-3812-3615

e-mail: l.szymanski@in.uz.zgora.pl

Negatywny językowy obraz Polski zawarty w podróżopisarstwie angielskim drugiej połowy XVIII w.

**A negative linguistic view of Poland in the English travel writing
of the second half of the 18th century**

Abstract: The primary goal of this article is to analyze the linguistic view of Poland and Poles contained in selected texts of the English travel writing of the second half of the 18th century. This view, subjective by definition in this type of texts, came from English authors who traveled around Poland at that time and described it. This is an almost completely unfavorable view of Poland and Polishness, as had already been established in previous research. This study attempts to explore the very basis of the unfavorable judgments projected by the English authors. It also investigates to what extent the negative opinions about Poland and Polishness were justified, and to what extent their importance was disproportionate to the actual *status quo*. The conclusions of the analysis are compared with the stance of contemporary scholars, mainly from Poland and Great Britain.

Keywords: linguistic view of Poland; English travel writing; travel book; Polonophobia

Wprowadzenie

Polonofobia, rozumiana jako wrogość i uprzedzenia wobec Polski i Pola-

ków czy też postrzeganie Polaków jako narodu gorszego, nie jest zjawiskiem nowym. Takie postawy sięgają XVIII w., „as the weakened Polish Commonwealth became the pawn and prey of its increasingly powerful neighbors” [gdy osłabiona Rzeczpospolita stała się pionkiem i łupem coraz potężniejszych sąsiadów] (Radzilowski 2007: 23)¹. Kwestia ta jednak stosunkowo rzadko wychodzi poza kontekst nazizmu lub – w najlepszym razie – porozbiorowej germanizacji czy rusyfikacji. Postawy niechęci, a czasem nawet otwartej wrogości wobec Polaków, cechujące Brytyjczyków w przededniu rozbiorów Polski, w ich dobie i tuż po tym okresie, zdają się budzić mniejsze zainteresowanie badaczy. W szeroko pojętych badaniach historycznoliterackich oraz językoznawczych omawianej epoki zdecydowanie więcej uwagi poświęcono anglofilii czy wręcz anglomanii Polaków. Można także znaleźć prace poświęcone polonofilii w Wielkiej Brytanii. Przykładem studium, które porusza zagadnienie anglofilii Polaków i polonofilii Brytyjczyków (głównie Anglików) w drugiej połowie XVIII w., jest dwutomowe dzieło Stanisława E. Koźmiana (1862). Istnieje również pewna liczba pozycji traktujących o niechęci Brytyjczyków do Polaków w tym czasie. Są to jednak głównie pozycje *stricte* historyczne, np. Normana Daviesa (1983), czy dotyczące literatury pięknej, np. Wandy Krajewskiej (1975), a także publicystyczne, np. artykuł Lorda Eversley’a (1915).

Angielskie teksty podróżopisarskie (*travel writing*) – a więc napisane przez ludzi, którzy osobiście przebywali w Polsce w drugiej połowie XVIII w. i czerpali informacje o tym kraju bezpośrednio ze źródła – nie stanowiły jednak przedmiotu badań. Dlatego głównym celem artykułu jest przyjrzenie się językowemu obrazowi Polski (JOP)² utrwalonemu w wybranych pozycjach podróżopisarstwa angielskiego w badanym okresie. Postaramy się również dotrzeć do przyczyn negatywnych opinii wyrażonych przez twórców tego piśmiennictwa. Spróbujemy także odpowiedzieć na pytanie, czy ów obraz Polski był adekwatny do faktycznego stanu rzeczy, czy może autorzy angielscy odwiedzany kraj przedstawili w zbyt ponurych barwach.

Badanie koncentruje się głównie na okresie stanisławowskim w Polsce. W tym czasie Polacy zmuszeni byli do ponownego określenia swojej tożsamości politycznej, społecznej i gospodarczej, szukając wsparcia między innymi

¹ Wszystkie tłumaczenia na język polski fragmentów pochodzących z anglojęzycznych opracowań oraz ze źródeł (w tym tłumaczenia ich tytułów) zostały dokonane przez autorów artykułu.

² W artykule zamiennie używa się określeń *językowy obraz Polski* oraz *językowy obraz Polski i Polaków*. Mimo że nie są semantycznie tożsame, często trudno wyznaczyć granicę między ich denotatami. Ponadto oba składają się na obraz polskości w szerszym rozumieniu. Należy dodać, że krytyka Polaków sprowadza się głównie do krytyki przedstawicieli wyższych sfer.

w Wielkiej Brytanii. Dlatego też opinie Brytyjczyków, kreujących językowy obraz Polski i Polaków, były w owym czasie tak istotne. Poza tym to właśnie na ten okres przypada wykrystalizowanie się „podróży” (*travel book*) jako gatunku literackiego (Moroz 2020: 6), fascynacja podróżami zagranicznymi oraz możliwość ich skutecznej realizacji, do czego nawiążemy później.

1. Materiał i metodologia

Metoda wykorzystana w niniejszej pracy polega na wyabstrahowaniu i analizie fragmentów materiału, na który składają się pamiętniki, dzienniki podróżnicze, korespondencja oraz wspomnienia angielskich autorów-podróżników, powstałe w drugiej połowie XVIII w., wydane w formie książkowej. Są to zatem dzieła zaliczane do podróżopisarstwa (*travel writing*), a konkretnie do gatunku nazywanego w polskiej tradycji literackiej *podróżą*, którego odpowiednikiem w anglojęzycznej tradycji literackiej jest *travel book* (Moroz 2020: 3). Podstawową różnicą generyczną między wspomnianymi tradycjami jest podejście do faktografii. Podczas gdy *travel book* w zasadzie dotyczy sfery faktów, *podróż* dopuszcza i traktuje na równi z faktami także elementy fikcyjne³ (Sławiński 1998: 394; Ćwikliński 2000: 8; Moroz 2020: 2).

Jako że materiał badawczy stanowią teksty w języku angielskim, w artykule pojęcie owego gatunku czerpie głównie z anglojęzycznej tradycji i wpisuje się w rozumienie Carla Thompsona oraz Jana Borma. Pierwszy z badaczy zalicza do niego „nowoczesne książki podróżnicze” (*modern travel books*), które definiuje jako „the more self-consciously ‘literary’ travelogues which begin to appear in the eighteenth century and which are today what many people regard as ‘travel writing’ or ‘travel literature’ [bardziej świadome „literackie” dzienniki podróży (*travelogues*), które zaczęły pojawiać się w XVIII wieku i które są dziś tym, co wiele osób traktuje jako „pisarstwo podróżnicze” (*travel writing*) lub „literaturę podróżniczą” (*travel literature*)] (Thompson 2011: 202). Z kolei Borm (2012: 4) uważa, że książka podróżnicza (*travel book*) to „any narrative characterized by a non-fiction dominant that relates (almost always) in the first person a journey or journeys that the reader supposes to have taken place in reality while assuming or presupposing that author, narrator and principal character are but one or identical” [każda narracja charakteryzująca się dominacją literatury faktu, relacjonująca (prawie zawsze) w pierwszej osobie podróż lub podróże, o których czytelnik myśli, że miały miejsce w rzeczywistości, przy jednoczesnym

³ Problematykę genologiczną podróżopisarstwa, *podróży*, *travel writing* oraz *travel book* omawiają np.: Sławiński (1998), Moroz (2020), Ćwikliński (2000), Thompson (2011), Borm (2012).

przypuszczeniu bądź założeniu, że autor, narrator i główny bohater są jedną i tą samą osobą].

Materiał językowy wyekscerpowano z następujących źródeł⁴:

(1) *Diaries and correspondence of James Harris, First Earl of Malmesbury*. Vol. 1 [Pamiętniki i korespondencja Jamesa Harrisa, Pierwszego Hrabiego Malmesbury. Tom 1] (1844) Jamesa Harrisa.

(2) *Travels into Poland, Russia, Sweden, and Denmark*. Vol. 1 [Podróże po Polsce, Rosji, Szwecji i Danii. Tom 1] (1784) Williama Coxe'a.

(3) *Memoirs of the courts of Berlin, Dresden, Warsaw, and Vienna, in the years 1777, 1778, and 1779*. Vol 2 [Wspomnienia z dworów Berlina, Drezna, Warszawy i Wiednia w latach 1777, 1778 i 1779. Tom 2] (1806) Nathaniela W. Wraxalla.

(4) *Letters concerning the present State of Poland* [Listy dotyczące aktualnego stanu Polski] (1773) Johna Linda.

(5) *View of the present state of Poland* [Obraz obecnego stanu Polski] (1807) George'a Burnetta⁵.

Wybór analizowanych tekstów wydaje się istotny dla przedstawienia językowego obrazu Polski, ponieważ są one pośrednim źródłem poznania danej kultury. Podróże angielskich autorów stanowiły przecież przedsięwzięcie komunikacyjno-społeczno-kulturowe o określonych celach: poznawczym, badawczym i edukacyjnym, którego efekty w postaci książek podróżniczych miały służyć społeczeństwu. Powstałe w ten sposób podróżopisarstwo możemy zaliczyć do literatury użytkowej/stosowanej. Jak zauważyła Maria Wichowa (1995: 12), literatura owa jest „ważnym komunikatem o rzeczywistości, w której porusza się, żyje jego autor. Ponadto jest środkiem przekazywania odbiorcy wiedzy, przeżyć, doświadczenia twórcy dzieła”, dlatego stanowi istotne źródło materiału ukazującego językowy obraz świata.

Omówione niżej badanie zostanie przedstawione zgodnie z koncepcją *językowego obrazu świata*, wypracowaną przez Jerzego Bartmińskiego, który rozumie go jako „zawartą w języku interpretację rzeczywistości, którą można ująć w postaci zespołu sądów o świecie. Mogą to być sądy bądź to utrwalone w samym języku, w jego formach gramatycznych, słownictwie, kliszowanych tekstach (np. przysłów), bądź to przez formy i teksty języka implikowane”

⁴ Mimo że większość z przedstawionych źródeł została opublikowana w XIX w., wszystkie dotyczą podróży Anglików w interesującym nas okresie, a więc w wieku XVIII, w tym również dzieło najpóźniej wydane, autorstwa Harrisa (Chisholm 1911: 493).

⁵ Powyższe tytuły będą skrócone odpowiednio do: 1. *Pamiętniki*, 2. *Podróże*, 3. *Wspomnienia*, 4. *Listy*, 5. *Obraz*. Rozpatrując pierwsze trzy źródła, tj. *Pamiętniki*, *Podróże* i *Wspomnienia*, wykorzystujemy wnioski z analizy przedstawionej w pracy Macieja Laskowskiego (2018). Pozostałe dwa źródła, tj. *Listy* i *Obraz*, służą uzupełnieniu i wzbogaceniu JOP badanego okresu.

(Bartmiński 1999: 104). Ponieważ językowy obraz świata „uzależniony jest m.in. od wyznaczników stylowych i gatunkowych tekstu” (Bartmiński i Tokarski 2004: 226), warto ponownie podkreślić, że opracowanie skupia się na obrazie Polski stanisławowskiej wyłaniającym się z wybranych przykładów pisarstwa podróżniczego. Dlatego też obraz ten stanowić będzie jedynie wycinek większej całości. Korzystając z rozróżnienia Bartmińskiego, dodać można, że interesuje nas podmiotowy wariant językowego obrazu świata, a więc uwzględniający nosiciela (podmiot) obrazu (Bartmiński 1999: 103).

2. Podróże w XVIII wieku

Jak zauważa Laskowski (2018), głównym celem europejskich podróżników końca XVIII wieku, zwłaszcza Brytyjczyków, była Francja i Włochy, gdzie poznawano kulturę oraz manifestowano status i prestiż. Polska była często jedynie krajem tranzytowym w drodze na wschód (Rosja, Ukraina) lub północ (Prusy Wschodnie, Inflanty, Skandynawia). Jednak niektórzy Brytyjczycy odwiedzali Polskę celowo, traktując ją na równi z innymi miejscami.

Podróże w tym czasie były elitarne, dostępne głównie wyższym sferom, takim jak dyplomaci, często podróżujący z opiekunami i służbą. Świadomość, że takie wyprawy mogły być jedyne w życiu, sprawiała, że cechował je aspekt poznawczy. Zdobyta wiedza była zapisywana w formie literatury podróżniczej, której cel stanowiło praktyczne wykorzystanie doświadczeń po powrocie do ojczyzny (Gyr 2010).

Tak widział tę kwestię Burnett (1807: v): „every man [...] ought, if at all practiced in literary pursuits, to consider it as a duty he owes his countrymen, to employ them in endeavoring to add some little to the general stock of information” [każdy człowiek [...], który w ogóle zajmuje się działalnością literacką, podróżując, powinien uznać za swój obowiązek wobec rodaków to, żeby wzbogacić choć odrobinę ogólny zasób informacji]. Takie przekonanie z pewnością podzielali pozostali angielscy twórcy, których dzieła stanowią podstawę rekonstrukcji JOP w niniejszym artykule.

3. Kryteria doboru autorów i ich tekstów

Kluczem do wyboru literatów, w których tekstach znajdujemy JOP, są ich wspólne cechy, istotne z punktu widzenia studium. Zaliczamy do nich: wykształcenie (w tym historyczne), wysoki status społeczny, paranie się podróżniczym piśmiennictwem użytkowym, osobisty pobyt w Polsce,

a przede wszystkim bardzo dobrą znajomość polskich spraw wynikającą zarówno ze studiów nad Polską w ojczyźnie, przed podróżą do Polski, jak i z bezpośredniego obcowania z Polakami. Nie bez znaczenia jest fakt, że czterech z pięciu autorów omawianych dzieł antycypowało zniknięcie Polski z politycznej mapy Europy na wiele lat przed tym faktem (zob.: Coxe 1784: 16; Wraxall 1806: 12; Harris 1844: 23–24; Lind 1773: 189).

Zajmijmy się teraz czynnikami decydującymi o wyborze aspektów składających się na językowy obraz Polski. Pierwszym jest tematyka typowa dla podróżników doby Oświecenia: polityka, prawo, rolnictwo, handel, obyczajowość, sytuacja chłopstwa czy kondycja wsi i miast. Drugim, równie ważnym czynnikiem rzutującym na wybór prezentowanych aspektów, jest możliwość porównania opinii angielskich autorów o tych aspektach z oglądem ekspertów z Polski i z zagranicy. Po uwzględnieniu obu czynników oraz z racji ograniczeń artykułu wyodrębnione aspekty to: destabilizacja polityczna, chaos administracyjno-prawny, poniewieranie chłopów oraz obyczajowość.

4. Analiza

Przejdźmy teraz do językowego obrazu Polski wykreowanego piórem brytyjskich autorów. Jak sugeruje tytuł artykułu, Polska, Polacy czy polskość ukazane są w ich pracach niemal całkowicie negatywnie. Takie podejście nie powinno dziwić, jeśli weźmiemy pod uwagę wieloletni upadek polityczny i gospodarczy kraju, zaskakuje jednak brak pochlebnych opinii (Laskowski 2018)⁶.

Największa fala krytyki, która w badanych tekstach uderza w przeważającą mierze w polską szlachtę, dotyczy następujących aspektów (por. Laskowski 2018):

- a) chaos prawny i administracyjny wynikający z korupcji,
- b) poniewieranie chłopów,
- c) przepych, marnotrawstwo, niesprawiedliwy podział dóbr,
- d) zachowania nieetyczne.

Ad a) Podróżnicy określają sytuację prawną, administracyjną i polityczną jako anarchię. Dla przykładu Coxe (1784: 11) zauważa, że od wprowadzenia monarchii elekcyjnej po śmierci ostatniego Jagiellona, królowie polscy zdobywali władzę dzięki korupcji:

⁶ Relacje wspomnianych autorów mieszczą się głównie między 1768 a 1784 r., a więc tuż przed pierwszym rozbiorem Polski, w jego trakcie i po nim. Wyjątkiem są relacje Burnetta, który urodził się już po pierwszym rozbiore.

(1) His example has been necessarily followed by each succeeding sovereign, who, beside an unconditional ratification of the *Pacta Conventa*, has been always constrained to purchase the crown by a public largess and by private corruption.

[Za jego [Henryka Walezego] przykładem z konieczności podążał każdy kolejny władca, który oprócz bezwarunkowej ratyfikacji *Pacta Conventa* był zawsze zmuszany do kupowania korony z wykorzystaniem publicznej hojności i prywatnej korupcji.]

Ten sam autor wzmiankuje, że zastosowanie *liberum veto*, zgodnie z którym sprzeciw jednego posła mógł doprowadzić do przerwania obrad, powodowało paraliż państwa:

(2) *Liberum Veto* [...] has contributed more than any other innovation to destroy the due balance of the Polish constitution (Coxe 1784: 12).

[*Liberum Veto* [...] przyczyniło się bardziej niż jakakolwiek inna zmiana do zrujnowania stosownej równowagi polskiej konstytucji].

Z kolei Burnett w *Obrazie* wskazuje na niemoc sprawczą króla, obwiniając za taki stan głównie szlachtę, mającą sprawczość elekcyjną, chroniącą swoje przywileje:

(3) The nobles, whose watchful jealousy of their independence was always on the alert, habitually regarded the prince as an enemy; and the senators, as more influenced by views of private interest, than of public welfare (Burnett 1807: 382).

[Szlachta, której czujna zazdrość o własną niezależność nigdy nie ustawała, zwykle traktowała księcia jako wroga, a senatorowie bardziej kierowali się prywatnymi interesami niż dobrem publicznym.]

(4) Instead of being the guardians of the laws, therefore, as their offices would seem to indicate, and as the constitution intended them to be, they were the most effectual promoters of licence, and set the destructive example of employing one law to falsify the efficacy of another (Burnett 1807: 384).

[Zamiast zatem być stróżami prawa, jak – zdawałoby się – nakazywały ich urzędy i jak przewiduje konstytucja, byli najskuteczniejszymi propagatorami rozpasy i stanowili destrukcyjny przykład wykorzystywania jednego prawa do unicestwiania skuteczności innego.]

Na pogorszenie stanu prawno-administracyjnego wpływ miało także nadużywanie alkoholu przez osoby piastujące najwyższe stanowiska państwowe. Coxe (1784: 229) zauważa, że szlachta w Polsce piła nawet podczas sejmików, co stanowiło integralną część takich zgromadzeń:

(5) One person, whom they seemed to treat with deference, was constantly employed in delivering drams to the electors, who were standing in different parts of the room: many ceremonies passed at every circulation of the glass; they touched their breasts, stooped towards the ground, and drank the nuntios' and each other's health with great solemnity.

[Jedna osoba, którą zdawali się traktować z szacunkiem, była nieustannie zatrudniona do dostarczania trunków elektorom, którzy stali w różnych częściach sali: wiele ceremonii odbywało się przy kolejnym obiegu kieliszka; dotykali swych piersi, pochylali się ku ziemi i z wielką powagą pili zdrowie nuncjuszy i swoje nawzajem.]

W innym miejscu ten sam autor konstatuje:

(6) The nation has few manufactures, scarcely any commerce; a king almost without authority; the nobles in a state of uncontrolled anarchy; the peasants groaning under a yoke of feudal despotism (Coxe 1784: 122).

[Naród ma niewiele fabryk, handlu jak na lekarstwo; króla prawie bez władzy; szlachtę w stanie niekontrolowanej anarchii; chłopów jęczących pod jarzmem feudalnego despotyzmu.]

Także Lind w *Listach* (1773: 73) wyraża swoją opinię na omawiany temat:

(7) Poles [...] were accustomed to a lawless anarchy; their government and education tended to inspire only a spirit of unsocial selfishness. [...] It was not an easy matter to make them coalesce; to make them unite in any public plan.

[Polacy [...] byli przyzwyczajeni do bezprawia i anarchii; ich rząd i edukacja promowały jedynie ducha antyspołecznego samolubstwa. [...] Nie potrafią się sprzymierzyć, zjednoczyć dla wspólnego dobra.]

Ostrą krytykę stanu państwa spotykamy także u Harrisa (1844: 22–23), który ponadto dostrzega agresję obcych mocarstw, zwłaszcza Rosji, i ostatecznie – spowodowanie upadku kraju. Końcowa uwaga pisarza w tej kwestii brzmi:

(8) The Court of Russia has taken care to assure the imbecility of that of Poland.

[Dwór Rosji zadbał o niewydolność rządu Polski.]

Podczas rozmowy z Harrisem Stanisław August Poniatowski wyraził swoje uczucia związane z trudnościami i brakiem możliwości konstruktywnego działania w obliczu wrogich sąsiadów oraz opozycji ze strony własnej szlachty: „I myself have been a private man, and know the value of liberty and the weight of oppression. I have all the disadvantages, and none of the prerogatives of a King” [Ja sam jestem osobą prywatną, znam wartość wolności i ciężar ucisku. Mam wszystkie wady i żadnych prerogatyw króla] (Harris 1844: 20–21).

Ad b) Złe traktowanie chłopów zdaje się wywoływać największe oburzenie pisarzy uwzględnionych w badaniu. Relację między chłopem a arystokratą określają jako zależność niewolnika od pana. Dla przykładu Wraxall (1806: 4) pisze, że:

(9) It is like an assemblage of nobles and slaves.

[[Społeczeństwo polskie – przyp. aut.] jest jak zgromadzenie szlachty i niewolników.]

W innym miejscu znajdziemy zestawienie sytuacji możnych z biedotą:

(10) The crown is at once elective, venal, and powerless; where the nobility are independent, uncontrollable, and tyrannical; while the people are sunk in slavery, ignorance, oppression, and poverty! (Wraxall 1806: 11–12).

[Korona jest jednocześnie wybieralna, sprzedajna i bezsilna; tam, gdzie szlachta jest niezależna, niekontrolowana i tyrańska, lud pogrąża się w niewolnictwie, ignorancji, ucisku i ubóstwie!]

Z kolei Coxe (1784: 130) konstatuje:

(11) The slavery of the Polish peasants is very ancient, and was always extremely rigorous.

[Niewolnictwo polskich chłopów ma długą historię i zawsze było niezwykle rygorystyczne.]

Cytowany Anglik ocenia, że liczba ustaw wymierzonych przeciwko chłopom przekracza sto, i dowodzi, że szlachcic może się spodziewać braku kary za dopuszczenie się wszelkiej potworności, nawet zabicia chłopca:

(12) The nation has [...] peasants groaning under a yoke of feudal despotism far worse than the tyranny of an absolute monarch (Coxe 1784: 122).

[Naród ten ma [...] chłopów jęczących pod jarzmem feudalnego despotyzmu, znacznie gorszego niż tyrania monarchii absolutnej.]

(13) No slave can carry on any process against his master; and even the fine for his murder was seldom levied, on account of the numerous difficulties which attend the conviction of a noble for this or any other enormity (Coxe 1784: 130).

[Żaden niewolnik nie może pozwać swojego pana, nawet grzywna za morderstwo bywa rzadko na niego nakładana ze względu na liczne trudności, które towarzyszą skazaniu szlachcica za taką lub inną potworność.]

Szczegóły dotyczące „licznych trudności”, wzmiankowanych przez Coxe’a, znajdziemy także u Burnetta (1807: 104–105), który wyjaśnia, że:

(14) to prove the fact of murder, a concurrence of circumstances was made necessary, which could rarely have been found to co-exist. The murderer was not only to be taken in the fact! but that fact was required to be proved by the testimony of two gentlemen, or four peasants! [...] There existed, in the Polish laws, numerous and positive ordinances, as though expressly designed to perpetuate slavery.

[aby fakt morderstwa został udowodniony, musiałyby zajść okoliczności, które rzadko mogły współistnieć. Morderca miał być nie tylko ujęty na gorącym uczynku!, ale też fakt ten musiał zostać potwierdzony przez zeznania dwóch dżentelmenów lub czterech chłopów! [...] W prawie polskim istniały liczne i pozytywne rozporządzenia, jakby wyraźnie zaprojektowane w celu utrzymania niewolnictwa.]

Lind (1773: 37) natomiast odnotowuje, że życie chłopca sprowadzało się do określonej, trywialnej sumy, jaką należało za niego wyłożyć:

(15) Hitherto the life of a peasant had been thought of so little consequence, that, according to the old feudal system, it was compounded for by a sum; and that a trifling sum of money.

[Dotychczas o życiu chłopca myślano jako o tak mało znaczącym, że według starego systemu feudalnego było ono warte pewnej sumy, a ściślej mówiąc, znikomej sumy pieniędzy.]

Dodaje ponadto, że za panowania króla Poniatowskiego to „shocking law” [szokujące prawo] zostało złagodzone, a życie chłopu było cokolwiek bardziej chronione:

(16) Another law [...] secures the life of the peasant; and which, if it does not advance him to the rank of a citizen, restores to him, at least, the rights of a man.

[Inne prawo [...] chroni życie chłopu i, mimo że nie podnosi go do rangi obywatela, przynajmniej nadaje mu prawa człowieka.]

Ogólnie rzecz ujmując, angielscy pisarze winą za ubóstwo biednych obarczają wyższe warstwy społeczne, które, posiadając większą władzę i bogactwo, odbierają środki potrzebującym (por. Laskowski 2018).

Ad c) Kolejnym negatywnym aspektem ukazany na kartach zapisków angielskich autorów jest ponad miarę wystawny tryb życia klas rządzących przy jednoczesnej nędzy warstw najniższych. Jak zauważa Wraxall (1806: 4), bogaci budowali pałace i dwory, podczas gdy ich chłopu pańszczyźniani żyli w ruderach, niezależnie od rozmiarów miejscowości, w tym także w Warszawie:

(17) Palaces and sheds, the mansions of the great, and the cottages of the poor, compose exclusively the larger portion of Warsaw. It is like an assemblage of nobles and slaves, of lords and vassals, such as the darkness of the middle ages, when feudal tyranny prevailed universally.

[Pałace i szopy, dwory możnych i chaty biedoty tworzą większą część Warszawy. Jest to niczym zgromadzenie panów i wasali, jak w mrokach średniowiecza, kiedy to powszechnie panowała tyrania feudalna.]

Także Burnett kreśli krytyczny obraz ekonomicznego rozwarstwienia społeczeństwa. Poświęciwszy dziesiątki stron na opis polskiego dworu w swoim *Obrazie*, przedstawia przeciwny biegun zamożności:

(18) Immediately contiguous to these princely palaces, are commonly seen houses which are quite ordinary, often shabby; forcing upon the mind the unwelcome contrast of riches and poverty, grandeur and meanness (Burnett 1807: 59).

[W bezpośrednim sąsiedztwie tych książęcych pałaców zwykle znajdują się domy, które są dość zwyczajne, często odrapane, co narzuca umysłowi niepożądany kontrast bogactwa i ubóstwa, wielkości i nędzy.]

W innym miejscu czytamy:

(19) Polish village consists of a collection of miserable huts, [...] all of wood, and rudely covered with straw and turf. A collection of the very worst species of huts found in some parts of Scotland, would be a favourable specimen. These hovels afford so indifferent a protection against the rigours of the winter, that their wretched inhabitants absolutely stop up the vents of the chimneys, preferring to be half smothered with smoke, to exposing themselves to the piercing cold (Burnett 1807: 53–54).

[Polska wieś składa się z żaloznych chat, [...] wszystkie z drewna, prymitywnie kryte słomą i darnią. Na ich tle najgorsze chaty spotykane w niektórych częściach Szkocji wyglądałyby

korzystnie. Rudery te tak słabo chronią przed surową zimą, że ich wynędziali mieszkańcy całkiem zatykają kominy, woląc dławić się dymem niż narażać na przeszywające zimno.]

Upodobanie polskich elit do przepychu objawiało się nie tylko jako posiadanie kosztownych rezydencji, lecz także jako wydawanie wystawnych bali czy kolacji oraz nadmierne picie alkoholu (Laskowski 2018). W czasach, gdy należało zająć się naprawą ojczyzny, wielu magnatów bawiło się, jakby Polska kwitła. Tak Harris (1844: 25–26) opisuje przyjęcie w posiadłości Karola Radziwiłła:

(20) He gave a masquerade on the Empress of Russia's birthday to near three thousand masks; and they calculated that, besides other wines, there was drunk a thousand bottles of champagne. The profuse prodigality of all Polish feasts is beyond comprehension. This Prince every day keeps an open house to so many people that his five-and-twenty cooks could scarce supply them.

[W dniu urodzin cesarzowej Rosji urządził maskaradę dla blisko trzech tysięcy masek; obliczono, że, oprócz innych win, wypito tam tysiąc butelek szampana. Ogromna rozrzutność wszystkich polskich uczt jest niepojęta. Książę ten stale prowadzi dom otwarty dla tylu ludzi, że jego dwudziestu pięciu kucharzy z trudem jest w stanie ich obsłużyć.]

Powyższy przykład ilustruje to, że mimo finansowej i politycznej zapaści polski dwór oddawał się rozmaitym przyjemnościom, pogłębiając fatalny stan gospodarki kraju, którego wolność ledwie się tliła. Co więcej, nastawienie na ekstrawagancką rozrywkę – począwszy od samego króla, a skończywszy na dworzanach – odsuwało myśli możnowładców od prób zaradzenia kryzysowi czy złagodzenia go i w rezultacie kraj chylił się jeszcze szybciej ku upadkowi.

Ad d) Można zastanawiać się nad tym, w jakim stopniu nierespektowanie norm etycznych przez Polaków było przyczyną upadku polskiej państwowości, a w jakim stopniu fakt rozkładu państwa przyczynił się do nieetycznych zachowań. Niełatwo też ocenić, ilu Polaków, kiedy i jak bardzo zmieniło swoje postępowanie na gorsze. Można za to stwierdzić, że pierwsze trzy omówione aspekty – tj. chaos prawno-administracyjny potęgowany korupcją i pijaństwem, brutalne obchodzenie się z warstwą chłopską oraz przepychy możliwych obok nędzy mas – stanowiły składową moralnej degrengolady.

Zaprezentowane dotąd przykłady wzbogaca opinia Wraxalla (1806: 33), który potępia zastany stan rzeczy:

(21) Assassinations, robberies, frauds, divorces on the most frivolous pretences, invasions of property [...] are committed with impunity among the higher classes. A total dissolution of morals is the inevitable consequence. Even the sense of shame, and dread of infamy, anterior and superior to all written law, seem here to have lost much of their force, and scarcely to operate as restraints.

[Zabójstwa, rabunki, oszustwa, rozwody z najbliższych powodów, naruszenia własności [...] są bezkarnie popełniane przez klasy wyższe. Nieuniknioną konsekwencją jest całkowity rozkład moralności. Nawet poczucie wstydu i strach przed niesławą, poprzedzające

i przewyższające wszelkie prawo pisane, wydają się tutaj bezsilne i z trudem działają jako ograniczenia.]

Równie sugestywne są słowa Linda (1773: 11), które po części dotyczą też zainteresowania obcych mocarstw sprawami polskimi:

(22) A thousand little passions prevented the Polish nation in general from attending to, and remedying these evils in time. Their pride was flattered at seeing themselves courted by the neighbouring powers; [...] a spirit of selfishness and venality seized upon the whole nation; and false notions of liberty were imbibed.

[Tysiąc małych namiętności nie pozwoliło narodowi polskiemu w ogóle zająć się złem i zaradzić mu w porę. Polakom schlebiały zabiegi o nich sąsiednich mocarstw; [...] całym narodem zawładnęły duch samolubstwa i sprzedajności, a także fałszywe wyobrażenia o wolności.]

Uwaga ta, w przeciwieństwie do poprzednich, w których krytyce poddawane są głównie elity, piętnuje wszystkich przedstawicieli narodu polskiego.

Wyjątki od negatywnych przejawów życia w Polsce nie umknęły uwadze podróżników, co również rejestruje Laskowski (2018). Coxe (1784: 132) wspomina o nielicznej grupie „benevolent hearts of enlightened understandings” [życzliwych serc o oświeconym rozumie], która lepiej traktowała swoich chłopów. Autor zarazem zauważa, że było to równie wyrachowane, co humanitarne, ponieważ więcej wolności oznaczało większą wydajność. Lind (1773: 37) odnotowuje istnienie prawa traktującego chłopą jako człowieka, ale już nie obywatela.

Laskowski (2018) sądzi jednak, że te nieliczne wyjątki nie poprawiają ogólnego obrazu Polski, co potwierdza opinia pewnego Polaka „well versed in the laws of the country” [dobrze zorientowanego w prawie państwowym], cytowanego przez Coxe’a (1784: 121):

(23) The name of Poland still remains, but the nation no longer exists.
[Nazwa Polska wciąż pozostaje, ale naród już nie istnieje.]

Wraxall (1806: 34), choć podróżował niezależnie, wyraził zbliżony pogląd:

(24) the very term is inapplicable; for there is in fact *no Polish people*. Never was the title of *Republic* so abused and prostituted.

[samo określenie *naród polski* nie ma zastosowania, bo w rzeczywistości naród ten nie istnieje. Nigdy termin *Rzeczpospolita* nie był tak nadużywany i prostytuowany.]

Pamiętajmy, że wspomniane wcześniej uwagi angielskich pisarzy zostały wyrażone jeszcze na długo przed agonią Polski i że tak pośępny obraz wyłania się ze wszystkich dzieł. Wyjątek – i pewne uzupełnienie oglądu Anglików – stanowi praca Burnetta, który urodził się już po pierwszym rozbiórze. Niemniej jednak jego obserwacje i językowe interpretacje pozwalają odtworzyć podobny obraz Polski i Polaków:

(25) Poland was always in a state of agitation – often of tumult. [...] Her force thus weakened and frittered away in idle dispute and domestic contention (Burnett 1807: 394).

[Polska zawsze była w stanie wzburzenia – często zamętu. [...] W ten sposób jej potencjał osłabł i rozplynął się w jałowych dysputach i wewnętrznych sporach.]

Komentarze współczesnych historyków świadczą o tym, że wnioski podróżników, np. dotyczące „złotej wolności” czy intencji obcych mocarstw wobec Polski w znacznej mierze były trafne (patrz np.: Davies 1998: 566–567). Równie dobrze rozumieli wewnętrzne powody upadku państwa, takie jak: prywata, korupcja, pijaństwo i kłótniwość możnych. „The central Diet was completely impotent [...]. This was not government but anarchy in political dress” [Sejm walny był zupełnie bezsilny [...]. To nie był rząd, lecz anarchia w politycznej szacie], pisze o ówczesnej sytuacji Wojciech Lipoński (1994: 87).

Davies (1998: 563) potwierdza, że właściciel ziemski w pełni kontrolował los chłopów, w tym jego życie i śmierć. Wraxall (1806: 138) zauważył, że chłopcy w Prusach żyli znacznie lepiej niż w Polsce, a Peter Rietbergen (2001: 330) współcześnie dodaje, że Fryderyk II w 1750 roku zakazał arystokracji znęcania się nad chłopstwem. Choć w rozpatrywanych tekstach pojawiają się wzmianki o dobrym traktowaniu chłopów, są one rzadkie. Odnotowuje ten fakt m.in. Coxe, a Brückner (1931: 198) się z tym zgadza. Oba wskazują też na Andrzeja Zamoyskiego (1716–1792) jako przykład takiego oświeconego pana i obaj podkreślają, że łagodniejsze traktowanie chłopów miało na celu zysk finansowy (Coxe 1784: 132; Brückner 1939: 166–167).

Jeśli chodzi o rozrzutność zamożnych i nędzę biednych, historycy także potwierdzają spostrzeżenia Anglików. W Warszawie, między pierwszym a ostatnim rozbiorem, odbywały się wystawne bale, pikniki i kolacje, a zamożni spędzali czas na drogich rozrywkach, takich jak cyrk, koncerty czy pokazy ognia, mimo upadku Rzeczypospolitej. Brückner (1931: 164–165, 272–273) opisuje, jak w tym czasie służący, głodni i bez zapłaty, spali na podłodze, natomiast zamożni pławili się w luksusie (zob. Laskowski 2018).

Podsumowanie

Próbki analizowanego materiału uwidaczniają, że językowy obraz Polski i Polaków zawarty w pismach angielskich podróżników eksponuje w przytłaczającej mierze ułomności. Angielscy twórcy zajmują stanowisko opiniujące i wartościują negatywnie zarówno Polskę, jak i Polaków. W podobnym stopniu dotyczy to prac Harrisa, Coxe’a, Wraxalla, Linda oraz Burnetta. Warto podkreślić, że – mimo iż ostatni z wymienionych autorów poznawał

Polskę już po drugim rozbiorze, a zatem kilkadziesiąt lat po swoich poprzednikach – nakreślony przez niego JOP zasadniczo nie różni się od obrazu przedstawionego przez pozostałych autorów.

Jak zaznaczono, z największą dezaprobatą spotkała się polska szlachta, głównie arystokracja, która ponosiła szczególną odpowiedzialność za sytuację w Polsce i to w odniesieniu do tej grupy społecznej tworzone JOP.

Na przykład do obrazu sytuacji prawno-administracyjnej zastosowano wyrażenia wartościujące negatywnie, takie jak: *private corruption* [prywatna korupcja], *watchful jealousy* [czujna zazdrość], *private interest* [prywatne interesy], *uncontrolled anarchy* [niekontrolowana anarchia], *venal and powerless crown* [sprzedajna i bezsilna korona], *uncontrollable nobility* [niekontrolowana szlachta], *people sunk in slavery* [lud pogrążony w niewolnictwie], *ignorance, oppression, and poverty* [ignorancja, ucisk i ubóstwo].

Traktowanie chłopów przez szlachtę wyrażone zostało między innymi za pomocą następujących określeń: *tyrannical nobility* [tyrania szlachty], *peasants groaning under a yoke of feudal despotism* [jęczący chłopci pod jarzmem despotyzmu], *an assemblage of nobles and slaves* [zgromadzenie szlachty i niewolników], *slavery of the Polish peasants* [niewolnictwo polskich chłopów] czy *life of a peasant compounded for a trifling sum of money* [życie chłopca sprowadzające się do trywialnej sumy pieniędzy].

W obszarze nazwanym w niniejszej pracy: „przepych, marnotrawstwo, niesprawiedliwy podział dóbr” również odnotowujemy intensyfikację i negatywne nacechowanie: *prodigality beyond comprehension* [rozrzutność nie do pojęcia], *luxury* [luksus], *dissolute court* [rozwiązły dwór]. Autorzy posługiwali się także wyrażeniami antonimicznymi, wskazującymi na skrajnie różną sytuację bogatych i biednych: *palaces and sheds* [pałace i szopy], *mansions of the great and the cottages of the poor* [dwory możnych i chaty biedoty], *extreme riches and extreme poverty* [ekstremalny luksus i ekstremalna nędza], *contrast of riches and poverty, grandeur and meanness* [kontrast bogactwa i ubóstwa, wielkości i nędzy].

Jak zasugerowano w artykule, „zachowanie nieetyczne” stanowi w pewnym stopniu syntezę pozostałych aspektów. Stan praworządności, sytuację ludności wiejskiej, styl życia szlachty czy dystrybucję dóbr w narodzie polskim oddano takimi wyrażeniami, jak: *pride* [próżność], *unsocial selfishness* [antyspołeczne samolubstwo], *false notions of liberty* [fałszywe wyobrażenie o wolności], *impunity for assassinations, robberies, frauds* [brak kary za zabójstwa, rabunki, oszustwa], *divorces on the most frivolous pretences* [rozwoły z najbardziej błahych powodów], w końcu *a total dissolution of morals* [całkowity rozkład moralności]. Za kwintesencję wyrażen nacechowanych negatywnie odnośnie do Polaków i Polski niech posłużą: *there is no*

Polish people [naród polski już nie istnieje] oraz *prostituted title of Republic* [prostytuowany termin „Rzeczpospolita”].

Implikowany przez Anglików JOP jest obrazem subiektywnym, co koresponduje z gatunkiem pisarstwa podróżniczego. Jeśli nawet przyjmiemy, że *Pamiętniki, Podróże, Wspomnienia, Listy i Obraz* nie były wolne od niedostatków, wynikających czy to z ograniczeń ich autorów, czy też z ulegania emocjom, plotkom bądź propagandzie zaborców, to należy stwierdzić, że chociaż negatywny i surowy, obraz ten wydaje się adekwatny do *status quo*, co, jak odnotowano w pracy, potwierdzają naukowcy polscy i zagraniczni.

Literatura

- Bartmiński Jerzy, 1999, *Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata*, [w:] *Językowy obraz świata*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 103–120.
- Bartmiński Jerzy, Ryszard Tokarski, 2004, *Językowy obraz świata a spójność tekstu*, [w:] *Tekstologia. Część pierwsza*, red. Jerzy Bartmiński, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 210–228.
- Borm Jan, 2012, *Defining travel: On the travel book, travel writing and terminology*, [w:] *Travel writing: Critical concepts in literary and cultural studies*, red. Tim Youngs, Charles Forsdick, London: Routledge, s. 1–14.
- Brückner Aleksander, 1931, *Dzieje kultury polskiej*, t. 3, Kraków: Krakowska Spółka Wydawnicza.
- Brückner Aleksander, 1939, *Encyklopedia staropolska*, t. 1, Warszawa: Trzaska, Evert i Michalski.
- Chisholm Hugh (red.), 1911, Malmesbury, James Harris, 1st Earl of, *Encyclopædia Britannica*, t. 17, Cambridge: Cambridge University Press.
- Ćwikliński Krzysztof, 2000, *Emigracyjne dzienniki podróży – próba rekonesansu*, „Archiwum Emigracji. Studia – Szkice – Dokumenty” 3, s. 7–19.
- Davies Norman, 1983, *The languor of so remote an interest: British attitudes to Poland, 1772–1832*, *Oxford Slavonic Papers, New Series* 16, 79–90.
- Davies Norman, 1998, *Boże igrzysko. Historia Polski*, t. 1, Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Gyr Ueli, 2010, *The history of tourism: Structures on the path to modernity*, [w:] *European History Online*, Mainz: The Institute of European History, <http://www.iegego.eu/gyru-2010-en> [dostęp: 09.10.2024].
- Koźmian Stanisław E., 1862, *Anglia i Polska*, t. 1, Poznań: Nakładem Jana Konstantego Żupańskiego.
- Krajewska Wanda, 1975, *Powstania polskie w poezji angielskiej XIX wieku*, „Pamiętnik Literacki” 66 (2), s. 159–174.
- Laskowski Maciej, 2018, *Unfavourable standpoints on the Polish nobility in the diaries, memoirs and correspondence of British travellers in the second half of the 18th century*, [w:] *Linguolaborese: Language and communication in action. Advances in elinguistics*, red. Marlena Bielak, Stanisław Puppel i Wojciech Maliszewski, Piła: Wydawnictwo PWSZ im. Stanisława Staszica, s. 257–268.
- Lipoński Wojciech, 1994, *Three papers on Polish-British and Polish-American relationships*, „Polish-Anglosaxon Studies” 5, s. 83–100.

- Lord Eversley, 1915, *Future of Poland: A great problem*, „The New York Times” 27 June 1915.
- Łukowska Maria, 2016, *Mit Wielkiej Brytanii w literackiej kulturze polskiej okresu rozbiorów*, Łódź: Wydawnictwo UŁ.
- Moroz Grzegorz, 2020, *A generic history of travel writing in Anglophone and Polish literature*, Leiden: Brill.
- Radzilowski Thaddeus C., 2007, *Anti-Polish stereotypes*, [w:] *Rethinking Poles and Jews: Troubled past, brighter future*, red. Robert Cherry i Annamaria Orla-Bukowski, Lanham, MD: Rowman & Littlefield, s. 23–26.
- Rietbergen Peter, 2001, *Europa. Dzieje kultury*, Warszawa: Książka i Wiedza.
- Sławiński Janusz (red.), 1998, *Słownik terminów literackich*, wyd. 3, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Thompson Carl, 2011, *Travel writing*, London: Routledge.
- Wichowa Maria, 1995, *Problemy metodologiczne w badaniach nad literaturą stosowaną (na przykładzie twórczości Jana Ostroroga II)*, „Napis. Pismo poświęcone literaturze okolicznościowej i użytkowej” 2, s. 5–18.

Źródła

- Burnett George, 1807, *View of the present state of Poland*, London: Printed for Longman, Hurst, Rees, and Orme.
- Coxe William, 1784, *Travels into Poland, Russia, Sweden, and Denmark*. Vol. 1, London: Thomas Cadell.
- Harris James, 1844, *Diaries and correspondence of James Harris, First Earl of Malmesbury*. Vol. 1, London: Richard Bentley.
- Lind John, 1773, *Letters concerning the present State of Poland*, London: Printed for T. Payne.
- Wraxall Nathaniel W., 1806, *Memoirs of the courts of Berlin, Dresden, Warsaw, and Vienna, in the years 1777, 1778, and 1779*. Vol. 2, London: T. Cadell and W. Davies.

Streszczenie: Nadrzędnym celem artykułu jest analiza językowego obrazu Polski i Polaków zawartego w wybranych pozycjach podróżopisarstwa angielskiego (*English travel writing*) drugiej połowy XVIII w. Obraz ten – subiektywny z założenia w wypadku tego typu tekstów – wyszedł spod pióra angielskich twórców, którzy w owym czasie osobiście podróżowali po Polsce i ją opisywali. Jest to obraz niemal całkowicie nieprzychylny Polsce i polskości, co w znacznym stopniu potwierdza wyniki dotychczasowych badań w tym zakresie. Aby zrealizować powyższy cel, została również podjęta próba dotarcia do podłoża nieprzychylnych sądów wyrażonych przez angielskich autorów. Badanie uwzględni też kwestie, czy negatywne opinie o Polsce i polskości okazały się uzasadnione oraz czy ich waga była proporcjonalna do *status quo*. Na koniec wnioski z analizy zostały skonfrontowane ze stanowiskiem współczesnych uczonych, głównie z Polski i Wielkiej Brytanii.

Słowa kluczowe: językowy obraz Polski; podróżopisarstwo angielskie; podróż; polonofobia